

دکتر علی قائمی

تربیت در نهج البلاغه

دامنه اهداف تربیت، وسیع و از جهات مختلف قابل دسته‌بندی است. آنچه در بحث مربوط به نهج البلاغه مورد دسته‌بندی قرار داده‌ایم بدین قرار است: اهداف تربیت در ارتباط با خود، با خدا، با انسان‌ها، با پدیده‌ها، با دنیا، با زندگی و با آخرت، و نیز اهداف سیاسی، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی.

در سلسله مباحثی که در پی خواهد آمد ما فقط به یک بحث از اهداف می‌پردازیم و آن اهداف تربیت در زندگی انسان است و طبیعی است که محتوای بحث را از نهج البلاغه اخذ و ارائه می‌کنیم.

معرفی زندگی

پیش از هر چیز به بیان این نکته پردازیم که زندگی چیست؟ پاسخ این سؤال از نظر صاحبان مکاتب و فلسفه‌ها متفاوت است. آنچه اسلام

زندگی و اساس آن

مقدمه

گفتیم که از مباحث مهم تربیت، بحث هدف است. تربیت امری آگاهانه و هدفدار و مانند همه امور و پدیده‌های مربوط به آفرینش است. می‌دانیم که در دید و بینش اسلامی آفرینش امری هدفدار است و خداوند پدیده‌ها را بازچه نیافرید. انسان نیز که اعظم آفریده‌های الهی و کامل‌ترین آن‌هاست بی‌هوده آفریده نشد^۱ و طبعاً تربیت که زمینه‌ساز رشد و شکوفایی و کمال انسانی است دارای هدف خواهد بود.

اَللّٰهُمَّ اَيُّمَا عَبْدٍ مِنْ عِبَادِكَ سَمِعَ مَقَالَاتِنَا الْعَادِلَةَ فَخَيَّرَ
الْجَائِزَةَ وَ الْمُصْلِحَةَ فَخَيَّرَ الْمَفْسِدَةَ فِي الدِّينِ وَ الدُّنْيَا،
فَاَيُّ بَعْدَ سَمْعِهِ لَهَا اِلَّا التَّكْوِيْنُ عَنْ نَصْرَتِكَ... اَنْتَ
بَعْدَهُ الْمَغْنِيُّ عَنْ نَصْرِهِ وَ الْاَحْذَلُ لَهُ بِدُنْيِهِ ۳.

بار خدایا آن کس که به رغم شنیدن گفتار
عادلانه ما آهنگ اصلاح دین و دنیا دارد و کمترین
شایبه فسادى در آن نباشد، بی‌اعتنا ماند و از یاری
تو روی برتابد... این تویی که از یاری چون آویی
بی نیازی مان می‌بخشی و او را به گناهش می‌گیری.

نظام‌داری زندگی

در بینش امام امیرالمؤمنین زندگی انسان در
جهان هستی باید دارای نظامی باشد، آن چنان که
هستی نظام‌دار است. ضوابط و سستی باید برآن
حاکم باشد، هم چنان که بر جهان پدیده‌ها حاکم
است و در آن تخلف و بی‌قاعدگی نیست. همه
چیز جهان تابع نظامی است و همه امور و مسائل
مربوط به انسان نیز بر همان اساس تنظیم و ابلاغ
شده است. به این عبارت از نهج‌البلاغه عنایت
کنیم:

در این باره می‌گوید این است که زندگی یک وظیفه
و یک تکلیف مسؤولانه است؛ وظیفه‌ای که از
جانب آفریدگار خالق و مالک و مدبّر هستی برای
بشر معین شده و آدمی موظف به تحمّل آن است.
حق این است که آدمی موجودی متعهد و
مکلف و دارای بار امانت است، همان امانتی که
آسمان‌ها و زمین و کوه‌ها از قبول آن سرباز زدند و
آدمی پذیرای آن گشته است. آنچه برای زندگی
انسان در همه مراحل عمر مهم است این است که
آدمی وظایف و تعهداتش را در زندگی بشناسد و
آن را بر طبق دستور و بر اساس برنامه به وجهی
نیکو انجام دهد. پیامبران الهی و پس از آنان
جانشینان و خلفای بر حق ایشان وظایف آدمی را
به او ابلاغ می‌کنند. همه گاه عقوبت و کیفر از آن
کسی است که وظیفه‌اش را به او گوشزد کنند و او
در ادای آن اهمال ورزد.

امام امیرالمؤمنین، در شکایت از اصحاب خود
که در جنگ با اهل شام سستی ورزیده و وظیفه
خود را انجام نداده بودند فرمود:

- أَوْصِيَكُمْ بِتَقْوَى اللَّهِ: ای بسندگان خدا، من تقوای خداوندی را به شما توصیه می‌کنم.
- الَّذِي صَرَبَ لَكُمْ الْأَمْثَالَ: که برایتان مثل‌ها و نمونه‌ها آورد.

وَوَقَّتْ لَكُمْ الْأَجَالَ: و اجل‌ها را برایتان رقم زد.
- وَالْبَسْتَكُمْ الرِّيَاشَ: جسامه‌های مناسب را تن‌پوشتان ساخت.

- وَ أَرْفَعَ لَكُمْ أَلْتَمَاشَ: و زندگی‌تان را نظام بخشید و بر کشید.

- وَ أَحَاطَ بِكُمْ الْأَخْصَاةَ: و با آماری دقیق بر عملکردتان احاطه یافت.

- وَ دَارِ حَبْرَةَ: و سرای عبرت‌آموزی.
- أَنْتُمْ مُخْتَبِرُونَ فِيهَا: که ارزشیابی را جایگاه است.
- وَمُحَاسِبُونَ حَلَّتْهَا: ۱ و حسابرسی آینده‌تان را پایه و اساسی.

هدفداری زندگی

گفتیم آفرینش با تمام وجوهش امری هدفدار است. انسان به عنوان بخشی از آفرینش نیز هدفدار است و عبث آفریده نشده است. امام در سخنی فرمود:

ای مردم از خدای بترسید که آدمی را عبث نیافرید تاخود را به چیزی بیهوده سرگرم دارد. أَتَيْهَا النَّاسُ إِتْقُوا اللَّهَ - فَمَا خَلِقَ امْرَأَةً حَبْتًا فَيَلْهَوْهُ^۵ در

عرصه هدفداری زندگی و واداشتن بشر به انجام وظیفه عبادی‌اش پیامبران را فرستاد و کتاب و دستورالعمل مقرر فرمود و آسمان و زمین و آنچه در بین این دوست باطل و بی‌حساب نیافرید. وَلَمْ يُرْسِلِ الْأَنْبِيَاءَ وَلَمْ يَنْزِلِ الْكُتُبَ لِلْعِبَادِ حَبْتًا وَلَا خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا بَاطِلًا. ۶ و آن گاه به این آیه قرآن استناد کرد: ذَلِكَ ظَنُّ الَّذِينَ كَفَرُوا - فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ كَفَرُوا مِنَ النَّارِ. ۷ این پندار کسان است که کفر می‌ورزند و وای بر آنان که کافرند از آتش دوزخ.

او هدف زندگی را بسی فراسر از آن دانسته است که آدمی آن را در خور و خوراک خلاصه

- وَ أَرْصَدَ لَكُمْ الْجَزَاءَ: و جزای فراخورتان را در کمین نهاد.

- وَ أَفْرَكَكُمْ بِالْأَمْتِمِ السَّوَابِغِ: و شما را امتیاز بخشید با نعمت‌های فراگیر،

- وَ الرَّفْدِ الرُّوَابِغِ: و دهش‌های خلق گستر.
- وَ أَنْذَرَكُمْ بِالْحَجَجِ الْبَوَالِغِ: و با برهان رسا و

گویا هشدارتان داد.
- فَأَخْصَاكُمْ حُدُودًا: پس شمارتان را آمار گرفت.

- وَ وَظَّفَ لَكُمْ مَدَدًا: و پیمانانه‌هایی از عمر را ویژه هر کدامتان ساخت،

- فِي قَرَارِ حَبْرَةَ: در قرارگاه زمین که جایگاه آزمون است،

بیند و از مقصد برتر و الایی که برای او در نظر گرفته شده غافل ماند. در نامه خود به عثمان بن حنیف والی بصره می نویسد:

فَمَا خُلِفْتُ لِيَسْتَقْلَىٰ أَكُلَ الْعَلِيَّاتِ كَالْبَهِيمَةِ الْمَرْبُوطَةِ هَمُّهَا عَلْفُهَا... وَ تَلَهُوْهُمَا يَرَادُ بِهَا أَوْ أَتَرَكَ سُدِّي أَوْ أَهْمَلَ هَابِتًا...^۸ فلسفه آفرینش من نه آن است که خوردن غذاهای خوب و لذیذ مشغولم دارد، چونان حیوان به آخور بسته ای که او را اندیشه ای جز از علف نباشد... و نه آن که بی هدف رها شوم و عمرم را به پوچی بگذرانم. یا به ریسمان گمراهی گردن سپارم و یا راه سرگردانی ببیمایم. آدمی را در نهایت فرجامی و یا غایبی باید، و بدان سوی حرکت کنید. **إِنَّ لَكُمْ نَهَايَةً فَاَتَتْهُوا إِلَىٰ نَهَائِكُمْ**^۹

بنای زندگی

بنای زندگی از دید امام امیرالمؤمنین بر ارکانی استوار است که به چند مورد آن اشاره می کنیم:

۱- بر تفکر و اندیشیدن: راه پیچیده و ناهموار زندگی را به سلامت نمی توان طی کرد جز آن گاه که آدمی در آن نیکو بیندیشد، و از آن عبرت گیرد و در سایه آن عبرت اندوزی به بصیرت و بینش رسد. **وَحِمَّ اللَّهُ اِمْرًا تَفَكَّرَ فَاهْتَبَرَ، وَاعْتَبَرَ فَاَبْصَرَ**^{۱۰}

اما این که آدمی به چه چیز باید بیندیشد؟ پاسخ روشن است: تفکر درباره همه آنچه در زندگی مورد عنایت است و آدمی را برای گذران آن به کار آید. **وَافْضُرْ رَأْيَكَ عَلَىٰ مَايَعْنِيكَ**^{۱۱}

۲- بر تلاش و جهاد: آری، بنای زندگی موفق و سعادت‌مندانه بر تلاش و کوشش استوار است. این تلاش باید در خط توشه‌سازی و آمادگی برای وصول به مرحله رشد، گام‌برداری در جهت سیر به سوی سرای واپسین و در نهایت وصول به

مقصدی باشد که خدای آن را برای بشر خواسته است. گذران زندگی معقول اصولاً در یکی از سه خط زیر است:

مَرْمَةٌ لِمَعَاشٍ، أَوْ خُطْوَةٌ فِي مَعَادٍ، أَوْ لَذَّةٌ فِي فَتْرٍ مُّحَرَّمٍ^{۱۲} خردمند را نریزد که جز در یکی از این سه به صحنه درآید: سامان دادن به زندگی و تلاش اقتصادی، برداشتن گامی در راه معاد، و گام نهادن در وادی لذتی بدون ارتکاب گناه.

در ترغیب به تلاش فرماید: **فَعَلَيْكُمْ بِالْجِدِّ وَالْإِحْتِمَادِ، وَالتَّاهِبِ وَاللَّاسْتِعْدَادِ، وَ التَّزَوُّدِ فِي مَنْزِلِ الزَّادِ**^{۱۳} بر شما باد به سعی و کوشش در خط طاعت و بندگی، کسب آمادگی برای سفر آخرت، و توشه‌برداری در آن جا که جای توشه‌برگیری است. او آدمی را هشدار می‌دهد که مراقب باشد.

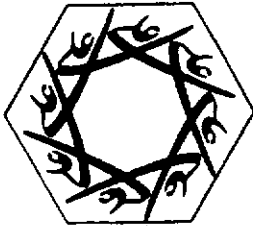
مبادا مرگ بر تو سر رسد و تو برای کسب دنیا از طاعت پروردگارت گریزان باشی. **وَإِيَّاكَ أَنْ يَنْزِلَ بِكَ الْمَوْتُ وَ أَنْتَ أَبْيَنُ مِنْ رَبِّكَ فِي طَلَبِ الدُّنْيَا**^{۱۴}

البته اصل این است که تلاش در راه خدا و بر اساس خط ترسیمی از جانب او باشد. در تلاش هم باید متتهای جهد خود را مدنظر داشت و در این راه از سرزنش احدی نباید هراسید. **وَجَاهِدْ فِي اللَّهِ حَقَّ جِهَادِهِ وَ لَا تَأْخُذْكَ فِي اللَّهِ لَوْمَةٌ لَّامٍ**^{۱۵}

۳- بر حق و تکلیف: بنای زندگی بر حق و تکلیف است، یعنی رعایت اصول بده و بستان. اصل بر اتکا و انس با حق است. امام فرماید: هیچ چیز مایه انس تو نباید باشد جز حق - و هیچ چیز نباید مایه رمندگی تو گردد جز باطل. **لَا يُؤَسِّتُكَ إِلَّا الْحَقُّ وَ لَا يُوحِشُكَ إِلَّا الْبَاطِلُ**^{۱۶}

در زندگی انسان باید بنا را بر این نهاد: آدمی به چیزی قیام کند که خداوند او را بدان مکلف کرده است و حق همان است و پاداش در گرو آن است. **وَ قَوْمُوا بِمَا عَصَبَتْ بِكُمْ**^{۱۷} و ممکن است او در این

گریبانتان را فرو نقرده است، تلاش را بیاغازید،
و دست به کار برید. **الآن عباد الله والخائف مهمل**
والروح مرسَل، في فتنة الارشاد... ۲۳

پی نوشت ها:

- ۱- و ما خلقنا السماء والارض و ما بينهما لالعین.
- ۲- افحسبتم انما خلقناكم عبثاً.
- ۳- خطبة ۲۰۳
- ۴- خطبة ۸۲، قسمت ۴
- ۵- قصار ۳۶۲
- ۶- قصار ۷۵
- ۷- سورة ص، آیه ۲۷
- ۸- نامه ۴۵، قسمت ۷
- ۹- خطبة ۱۷۵، قسمت ۱۲
- ۱۰- خطبة ۱۰۲
- ۱۱- نامه ۶۹
- ۱۲- قصار ۳۹۱
- ۱۳- خطبة ۲۲۱، قسمت ۶
- ۱۴- نامه ۶۹، قسمت ۸
- ۱۵- نامه ۳۱، قسمت ۸
- ۱۶- خطبة ۱۳۰، قسمت ۵
- ۱۷- خطبة ۲۴، قسمت ۳
- ۱۸- خطبة ۱۲
- ۱۹- قصار ۲۰
- ۲۰- همان
- ۲۱- نامه ۳۱
- ۲۲- خطبة ۸۲
- ۲۳- همان، آخر خطبه

تلاش موفق نباشد. برای او جای نگرانی و
افسوسی نخواهد بود.

امام در جنگ جمل پیروزی به دست آورد.
فردی به امام عرض کرد: ای کاش برادر ما نیز در
این جا حاضر می بود و از این پیروزی شادمان
می شد. امام پرسید: آیا میل برادرت هم در خط
ماست؟ **أهوی أخیك مَعنا؟** پاسخ شنید آری. امام
فرمود در چنان صورت او نیز به خاطر آن نیت،
مأجور و چنان است که گویی با ما بوده است. **فَقَدْ**
شَهِدنا. ۱۸

۴- بر اختتام از فرصت: بنای زندگی بر این اصل
استوار است که آدمی از فرصت ها برای سعادت
خویش بهره گیرد. به ویژه این که فرصت ها چون
پاره های ابر درگذرند. **وَالْفُرْصَةُ تَمُرُّ مَرَّ السَّحَابِ.** ۱۹ و
در نتیجه باید از فرصت های نیکو بهره گیرید -
فَأْتَهُمْ وَارْتَمُوا بِرِجَالِهِمُ مِنَ الْبُنُورِ. وَرَأَى السَّحَابَ وَرَأَى
بَادِيَ الْبُنُورِ قَبْلَ أَنْ يَكُونَ غُصَّةً. ۲۱ فرصت را
دریاب پیش از آن که به غم مبدل شود.

او در سرزنش آن ها که از فرصت های موجود
سود نمی جویند فرماید: مگر این از عافیت
سرشاران، از فرود آمدن بیماری ها در امانند؟ مگر
اینان که امروز در شادابی جوانی هستند، جز
چروکیدگی پیری را در انتظارند؟ **فَهَلْ يَنْتَظِرُ أَهْلُ**
بِضَاغَةِ الشُّبَابِ إِلَّا حَوَانِي الْهَرَمِ؟ ۲۲

او در عبارتی دیگر فرماید: ای بندگان خدا، هم
اینک که گلوها تان و نهاده، روح ها آزاد، زمینه
هدایت فراهم، صحنه حضور و بدن ها آسوده، و
فرصت باقی است و شما در اوج قدرت انتخابید،
و فرصت بازگشت دارید، و در عین گناهکاری در
فراخوانید، و هنوز در فشار و تنگنا قرار نگرفته اید،
و هنگامه هول جان دادن پیش نیامده، آن موعود
پنهان در نرسیده، آن توانای شکست ناپذیر،